

LLUÍS NICOLAU D'OLWER I L'«HUMANISME CRISTIÀ» DE PERE ABELARD¹

Jaume MENSA I VALLS

Resum

Durant els darrers vint anys de la seva vida, a l'exili, Lluís Nicolau d'Olwer va treballar en una monografia sobre el filòsof i teòleg medieval Pere Abelard. Finalment, després de vicissituds de tota mena, aquest llibre ha estat publicat recentment. És sens dubte el *magnum opus* de Lluís Nicolau i obliga a revisar i completar les aportacions que s'han fet sobre el seu pensament i la seva obra. L'objectiu d'aquest article consisteix a analitzar el concepte d'«humanisme cristià» d'Abelard. En tots els seus escrits anteriors, Nicolau havia reservat el terme «humanista» per a autors del Renaixement. En canvi, aquest llibre posa de manifest que, ja en l'època medieval, Pere Abelard pot ser considerat un humanista.

Paraules clau: Lluís Nicolau d'Olwer, Pere Abelard, humanisme, classicisme.

Lluís Nicolau d'Olwer and Peter Abelard's "Christian Humanism"

Abstract

Throughout his last twenty years, which he lived in exile, Lluís Nicolau d'Olwer wrote a monograph on the philosopher and theologian Peter Abelard. At last, after several vicissitudes, his book has recently been published. It is, without doubt, Lluís Nicolau's *magnum opus* and it obliges us to revise and complete any previous contributions made on Peter Abelard's work and thought. This article aims to analyze Abelard's concept christian humanism. In all of his former writings, Nicolau has only used the term humanist to refer to authors from the Renaissance. Nevertheless, this book shows that, right back during the Medieval times, Peter Abelard can already be considered a humanist.

Keywords: Lluís Nicolau d'Olwer, Peter Abelard, humanism, classicism.

¹Aquest article ha estat redactat dins del projecte *Corpus Digital d'Arnau de Vilanova: Filosofia i ciència a la Corona de Aragó (segles XIII-XIV)*, MINECO, FFI2014-53050-C5-2-P.

«Abelard s'acull a la tradició clàssica
i ofereix un autèntic humanisme cristià»²

1. Introducció

Lluís Nicolau d'Olwer (1888-1961) fou un personatge polifacètic: hel·lenista, llatí-nista, historiador, filòleg, periodista, promotor cultural, economista, polític. Excel·lí en tots aquests camps.³ I ara, més de mig segle després de la seva mort, encara n'hi podem afegir un altre: la història de la filosofia medieval, pel seu estudi publicat pòstumament sobre el filòsof i teòleg Pere Abelard (1079-1142).⁴

Efectivament, amb la publicació ara fa un parell d'anys d'un extens estudi sobre Pere Abelard es tanca un parèntesi que es va obrir durant els anys de la guerra civil espanyola de 1936-1939. Lluís Nicolau planejava de professar un curs sobre Pere Abelard a la Universitat Autònoma republicana, coincidint amb el vuit-centè aniversari de la mort del filòsof medieval (1942). La guerra i el posterior exili de Nicolau, però, ho van impedir. A l'exili, l'interès de Nicolau per Abelard prengué la forma d'un ambiciós projecte: escriure una monografia sobre aquell autor.⁵ Nicolau hi treballà de valent durant més de vint anys. Quan morí, a Mèxic, a les darreries de 1961, l'obra estava pràcticament acabada; només hi calia la darrera revisió. El mecanoscrit, juntament amb altres documents de Nicolau, retornà a Catalunya (Institut d'Estudis Catalans). I ara, després de superar dificultats de tota mena, l'Obrador Edèndum li ha fet veure la llum pública, amb el títol *Pere Abelard. Un humanista del segle XII*.⁶

²Lluís NICOLAU D'OLWER, *Pere Abelard. Un humanista del segle XII*. Santa Coloma de Queralt: Obrador Edèndum, 2015, pàg. 443.

³La biografia més completa de Lluís Nicolau d'Olwer és la de J. M. MUÑOZ PUJOL, *Lluís Nicolau d'Olwer, un àcid gentilhome*. Barcelona: Edicions 62, 2007. Vegeu també: C. MIRALLES I SOLÀ; M. MUNDÓ I MARCET, *Lluís Nicolau d'Olwer. Semblança biogràfica*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2000, 17 pàg.

⁴L. NICOLAU D'OLWER, *Pere Abelard. Un humanista del segle XII*. Edició a cura de J. BATALLA. Santa Coloma de Queralt: Obrador Edèndum, 2015, 473 pàg. Per a una presentació general d'aquesta obra, vegeu: J. MENSA I VALLS, «Lluís Nicolau d'Olwer, estudiós de Pere Abelard». *L'avenç* [Barcelona], 427, 2016, pàg. 6-9. Vegeu també: A. CUITO, «Lluís Nicolau d'Olwer, un record». *L'avenç* [Barcelona], 427, 2016, pàg. 10-12.

⁵Lluís Nicolau d'Olwer, com a primícia del llibre, publica una sèrie d'estudis abelardians en revistes, actes de congressos o miscel·lànies: «Abailard ou Abélard (Pierre) (1079-1142)». *Dictionnaire des lettres françaises*, I. París: Beauchesne et ses fils, 1939, pàg. 1; «Sur la date de la *Dialectica* d'Abélard». *Revue du Moyen Âge Latin* [Lió], 1, 1945, pàg. 375-390; «Notes abelardiennes. 1. Une phrase d'Abélard. 2. Une phrase d'Héloïse», a: *Mélanges de philologie, de littérature et d'histoire ancienne offerts à J. Marouzeau par ses collègues et élèves étrangers*. París: Les Belles Lettres, 1948, pàg. 451-460; «Tomba florida», a: *Ofrena a París (dels intel·lectuals catalans a l'exili)*. Barcelona-París: Editorial Albor, 1948, pàg. 25-26; «Notes d'arqueologia abelardiana. 1. El segell d'Abelard. 2. La imatge de la Trinitat al Paraclet», a: *Miscel·lània Puig i Cadafalch. Recull d'estudis d'arqueologia, d'història de l'art i d'història oferts a Josep Puig i Cadafalch per la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, I. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1951, pàg. 255-260; «Sur quelques lettres de saint Bernard: avant ou après le concile de Sens», a: *Mélanges Saint Bernard. XXIVe Congrès de l'Association Bourguignonne des Sociétés Savantes*. Dijon: Association des Amis de Saint Bernard, 1953, pàg. 100-108.

⁶Sobre el llarg procés de gestació de l'obra, els seus objectius, la seva redacció i la posterior tramesa del mecanoscrit de l'obra a l'IEC (juntament amb altres documents de Lluís Nicolau), i sobre les circumstàncies i les carac-

La bibliografia de Lluís Nicolau és molt extensa.⁷ A més de nombrosos articles de divulgació publicats en diaris o revistes culturals, de caràcter generalista, va dedicar monografies o articles de recerca a autors clàssics, a temes d'història de la literatura catalana, d'història medieval i/o de Catalunya i al llatí medieval. Entre aquests estudis hi ha, certament, obres remarcables. Estic convençut, però, que no és gens exagerat d'afirmar que *Pere Abelard. Un humanista del segle XII* és la gran obra de Lluís Nicolau: per l'amplitud de l'enfocament, per la lucidesa amb què tracta els problemes, per la qualitat expositiva.⁸ És una monografia escrita a consciència, madura, molt pensada, «clarivident», deia Ferran Cuito (1898-1973), l'amic que anava seguint la progressiva redacció del llibre.⁹ És una obra realment interdisciplinària: aparentment, el llibre està escrit a l'estil de les biografies intel·lectuals, seguint el fil cronològic dels fets de la vida del biografiat, però és molt més que això. És també un llibre de filosofia i teologia: les exposicions de les doctrines d'Abelard (de lògica, dialèctica, moral, teologia...) són penetrants i demostren un bon coneixement del pensament de l'època. No hi falten pàgines dedicades a la crítica històrica o filològica: observacions etimològiques, anàlisis mètriques, estudis sobre l'autenticitat d'obres d'autoria problemàtica. Darrere dels fets, de les dades objectives, però, Nicolau hi endevina actituds, valors, trets psicològics. L'obra transcendeix el pla descriptiu i es pregunta per les causes dels fets. Amb raó l'editor Josep Batalla afirma que Nicolau està sempre a l'aguait de «descobrir detalls que revelin actituds personals, a remarcar expressions que suggereixin estats d'ànim, a assenyalar decisions que manifestin trets del caràcter del personatge estudiat».¹⁰

Quant al contingut, *Pere Abelard. Un humanista del segle XII* és una obra innovadora en el conjunt de la producció literària i de recerca de Lluís Nicolau, difícil de comparar

terístiques de la recent edició, vegeu: J. M. MUÑOZ PUJOL, *Lluís Nicolau d'Olwer, un àcid gentilhome*, pàg. 257-260, 262 i 329-333; J. BATALLA, «Nota del curador de l'edició», a: L. NICOLAU D'OLWER, *Pere Abelard. Un humanista del segle XII*, pàg. 13-16.

⁷La seva bibliografia, segons l'estudi de R. SOLER I MÒDENA; E. MIRET I RASPALL, *Bibliografia de Lluís Nicolau d'Olwer*. Pròleg de V. Alsina i Keith. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1995, és formada per 842 títols. Dissortadament, no disposem (encara) de cap edició crítica de les obres completes de Lluís Nicolau.

⁸R. TÀSIS, «En la mort de Lluís Nicolau d'Olwer». *Pont blau* [Ciutat de Mèxic], 109, 1962, pàg. 4, el qualifica de «gran estudi»; C. PI-SUNYER, «Reflexions sobre Lluís Nicolau d'Olwer». *Pont blau* [Ciutat de Mèxic], 111, 1962, pàg. 76, afirma que «és la seva obra cabdal»; R. XURIGUERA, «Reflexions sobre Lluís Nicolau d'Olwer». *Pont blau* [Ciutat de Mèxic], 111, 1962, pàg. 74, la té per «una peça major en l'obra de Nicolau d'Olwer».

⁹Les següents paraules de J. M. MUÑOZ PUJOL, *Lluís Nicolau d'Olwer, un àcid gentilhome*, pàg. 331, ens permeten de fer-nos una idea de les expectatives que el llibre suscitava en els amics de Nicolau: «Quan [Nicolau] arribà a casa, a Mèxic [d'un viatge a Roma, l'any 1951], troba carta de [Ferran] Cuito, que per fi, i de sobte, ha pres una determinació: cal buscar un editor en francès per a Abelard. És cert que després del llibre d'Étienne Gilson, publicat a la Librerie Philosophique J. Vrin de la Sorbona, sembla que ja no hi hagi res a afegir, però Cuito està convençut que Nicolau exposarà millor que ningú el tema; al capdavant, aquest és el seu fort: la clarividència, la claredat expositiva».

¹⁰J. BATALLA, «Nota del curador de l'edició», pàg. 16.

amb cap dels llibres anteriors. Pel cap baix, obliga a replantejar a fons dos temes: les aportacions de Nicolau a la medievalística i el seu concepte d'«humanisme».¹¹

L'objectiu d'aquestes pàgines consisteix, precisament, a analitzar el segon d'aquests dos temes: el concepte d'«humanisme» o «humanisme cristià» (que en el cas de Pere Abelard coincideixen), tal com el trobem en l'obra *Pere Abelard, humanista del segle XII*, de Lluís Nicolau. Ja fa anys, Victòria Alsina, professora que ha dedicat diversos i lúcids estudis a Lluís Nicolau (en el context sobretot de la història de la literatura catalana), i concretament al seu humanisme, arribava a la conclusió que Nicolau «es reserva el terme d'humanistes per a alguns escriptors del Renaixement».¹² En canvi, aquesta obra posa de manifest que, ja en l'època medieval, Pere Abelard pot ser considerat un humanista. Creiem, doncs, que el títol triat per l'editor Josep Batalla és escaient per al contingut del llibre. Però, en què consisteix aquest humanisme de Pere Abelard segons Lluís Nicolau? Intentarem esbrinar-ho en aquestes nostres pàgines. El primer apartat després d'aquesta introducció, *Classicisme, humanisme i compromís amb la «polis»*, a tall de context general, és dedicat a presentar aquests tres conceptes en l'obra de Nicolau. En el segon apartat reconstruirem l'humanisme cristià. Una conclusió posarà fi a l'article.

2. Classicisme, humanisme i compromís amb la «polis»

Lluís Nicolau va heretar dels seus mestres de la Universitat de Barcelona Antoni Rubió i Lluch (1856-1937) i Lluís Segalà i Estalella (1873-1938) la passió per les lletres clàssiques.¹³ La seva tesi doctoral sobre Menandre (s. IV-III a. C.), *El teatro de Menandro*.

¹¹M. VILÀ I BAYERRI, *Lluís Nicolau d'Olwer, medievalista (1904-1938)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2009, 152 pàg., va examinar les aportacions de Lluís Nicolau a l'estudi de la literatura i la història medieval, però, amb bon criteri, en va excloure els anys de l'exili. El lector interessat hi trobarà una exposició detallada dels estudis de Nicolau sobre l'Edat Mitjana.

¹²V. ALSINA, «Els primers humanistes catalans segons Lluís Nicolau d'Olwer», a: R. CABRÉ; M. JUFRESA; J. MALÉ (eds.), *Polis i nació. Política i literatura (1900-1939)*. Barcelona: Societat Catalana d'Estudis Clàssics, 2003, pàg. 68. En la pàgina 70 llegim: «Ja en la joventut, doncs, veu els clàssics com la font, encara que no l'única font possible, d'unes idees i d'una manera d'entendre el món i d'actuar que els humanistes del Renaixement van saber aprendre (els medievals, no), i que ell comparteix».

Des dels anys en què Nicolau va redactar aquest llibre el concepte d'humanisme (sobretot aplicat a la literatura catalana) ha canviat moltíssim. Vegeu, per exemple, l'important estudi de L. BADIA, «Sobre l'Edat Mitjana, el Renaixement, l'humanisme i la fascinació ideològica de les etiquetes». *Revista de Catalunya* [Barcelona], 8 (1987), pàg. 143-155. En les pàgines que segueixen, el lector farà bé de recordar que el llibre de Nicolau fou escrit ja fa més de mig segle i és absolutament aliè a la nova conceptualització de l'humanisme en la literatura catalana. L'humanisme que Nicolau atribueix a Pere Abelard és més general i menys tècnic, menys filològic i més filosòfic.

¹³Sobre el tema que tractem en aquest apartat, vegeu els estudis següents: V. ALSINA I KEITH, *Lluís Nicolau d'Olwer. Estudis de filologia clàssica i de l'edat mitjana llatina*. Tesi de llicenciatura. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1980, 153 pàg.; V. ALSINA I KEITH, *Lluís Nicolau d'Olwer, humanista*. Tesi doctoral. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1985, 461 pàg. (n'hi ha un resum publicat: Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, 1987, 30 pàg.); V. ALSINA, «Els primers humanistes catalans segons Lluís Nicolau d'Olwer», pàg. 68-85, i C. MIRALLES I SOLÀ,

Noticias histórico-literarias, texto original y versión directa,¹⁴ dirigida per Segalà, li valgué el reconeixement dels hel·lenistes d'arreu i li obrí les portes a la docència.¹⁵ Els clàssics proposen unes idees i uns valors, una manera de ser i d'estar en el món, de veure'l i comprendre'l. D'una o altra manera aquest interès pels clàssics acompanyà Nicolau tota la seva vida i inspirà directament o indirectament moltes de les seves activitats intel·lectuals, des de la redacció dels articles de divulgació que anà publicant a *La Publicitat* per donar a conèixer les traduccions de la Fundació Bernat Metge¹⁶ fins a l'estudi de la tradició clàssica a Catalunya, passant per alguna versió de textos antics al català o la col·laboració amb la mateixa Fundació Bernat Metge.

En el cas de Nicolau, aquest classicisme no està inspirat simplement per l'erudició o per una curiositat teòrica. Necessaris com són, afirma Nicolau, la recuperació i el coneixement dels clàssics no constitueixen, però, una finalitat en ells mateixos; només són un mitjà, un camí d'aproximació vers allò que és essencial de l'home, vers l'humanisme. Però l'humanisme és quelcom més:

Ni és títol suficient per merèixer el nom d'humanista l'entendre, traduir els clàssics greco-latins —és a dir, ésser llatí o hel·lenista—, ni tampoc ho és, molt menys encara, l'agrabellar aquell cúmul d'inútils coneixences que s'anomena *erudició*. L'erudit és a l'humanista tant com el tenidor de llibres és al matemàtic.¹⁷

El classicisme, tal com l'entén Nicolau, condueix cap a l'humanisme, però no és l'únic camí possible. És un camí privilegiat, certament; tanmateix, n'hi pot haver d'altres. El terme, el punt d'arribada, la finalitat, en aquest cas, és més important que el camí o el mitjà. El classicisme ens fa descobrir què és i qui és l'home:

«Servir el comú quan l'hora arriba és llei de tota democràcia. Aproximació a l'humanisme de Lluís Nicolau d'Olwer», a: C. MIRALLES I SOLÀ; M. MUNDÓ I MARCET, *Lluís Nicolau d'Olwer. Semblança biogràfica*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2000, pàg. 5-12. En la nostra exposició tindrem especialment en compte aquests dos darrers estudis.

¹⁴Publicada a Barcelona: L'Avenç, 1911.

¹⁵Josep Pla explica que, parlant amb Unamuno de Lluís Nicolau, li va dir (J. PLA, *Obra completa*, XVII. *Retrats de passaport*. Barcelona: Destino, 1970, pàg. 257: «Nicolau es el hombre que sabe más griego de España, pero no quiere que se sepa... Todos los esfuerzos que hemos hecho para hacerle profesor no han dado el menor resultado... Debe ser rico». Els camins vitals de Nicolau no passaven per Salamanca. M. VILÀ I BAYERRI, *Lluís Nicolau d'Olwer, medievalista (1904-1938)*, bona coneixedora de la correspondència entre Unamuno i Nicolau, pàg. 16, transcriu el comentari que Unamuno féu sobre la tesi de Nicolau en una lletra de gener de 1916: «Tenía de Menandro la *editio minor* teubneriana [...], pero la de usted es mucho mejor». Comenta l'autora, a propòsit de la correspondència esmentada (pàg. 16, nota 32), que «de la seva lectura tanmateix se'n desprèn la distància que, en matèria de preferències literàries, separava l'un de l'altre».

¹⁶Cf. V. ALSINA I KEITH, «Lluís Nicolau d'Olwer i les traduccions de la Fundació Bernat Metge». *Els marges* [Barcelona], 62, 1998, pàg. 89-105.

¹⁷L. NICOLAU D'OLWER, recensió del llibre de Joan Lluís Vives, *Diàlegs*, publicada a *La Revista* [Barcelona], 1/6, desembre de 1915, pàg. 12.

Humanisme no és pas erudició en l'antiguitat greco-llatina. Aquesta erudició pot ésser un dels seus camins, però el camí no és el terme, ni les coses externes –àdhuc si necessàries– no són l'home. [...] La idea que en el fons del fons, en allò que és essencial, els homes són i han estat iguals, i que l'home és per a l'home el que hi ha de més interessant, és el fonament de l'humanisme.¹⁸

No tan sols la forma externa de les paraules pot canviar amb el temps; també se'n transforma el significat. El significat del concepte 'humanisme' ha evolucionat en el transcurs de la història. En el seu temps, en la primera meitat del segle XX, l'humanisme, raona Nicolau, ja no és la «institutio in bonas artes» que proposà Aule Gel·li (s. II), sinó la «divinarum atque humanarum rerum notitia». L'humanisme no és un conjunt d'idees, un cos de doctrina:

L'humanisme no és altra cosa que la projecció de l'home: consisteix a esguardar-ho tot amb ulls humans, a capir-ho tot amb intel·ligència humana, a estimar-ho tot amb cor humà. Per això l'humanisme podria acceptar com a fórmula aquella de Protàgores d'Abdera: «l'home és la mesura de totes les coses», i aquella altra de Menandre: «Sóc home, i res d'humà no m'ho crec estrany».¹⁹

Per a Nicolau, són exemples d'aquest tipus d'humanisme, en el seu temps, l'explicació sobre l'art de Joan Alcover (*Humanització de l'art*) o el *Cant espiritual* de Maragall.²⁰ I en el passat ho van ser el paganisme grec, que humanitzà les religions primitives, o el cristianisme, que és «una humanització de la religió feta de part de Déu».²¹ L'humanisme acomuna la filosofia antiga i el cristianisme:

De Bizanci a Alexandria, passant per l'Areòpag, en tot el món antic els deixebles de Plató foren camp assaonat a les prediques dels deixebles de sant Pau. I de la seva unió amb la moral cristiana l'humanisme només podia que sortir-ne enfortit.²²

Segons Nicolau, doncs, l'humanisme exalta la personalitat humana, promou els valors genuïnament humans. El mot humanista –no podia ser de cap altra manera– «ens

¹⁸L. NICOLAU D'OLWER, «Els caires de l'humanisme». *La Publicitat* [Barcelona], 15 de novembre de 1928, reproduïda recentment a: *Democràcia contra dictadura. Escrits polítics, 1915-1960*. Recull i introducció d'Albert Balcells. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2007, pàg. 290-291.

¹⁹L. NICOLAU D'OLWER, «Els caires de l'humanisme», pàg. 290.

²⁰Cf. J. ALCOVER, *Humanització de l'art i altres escrits*. Palma: Moll, 1988, i J. MARAGALL, *Cant Espiritual*. Barcelona: Edicions La Magrana, 1998.

²¹L. NICOLAU D'OLWER, «Els caires de l'humanisme», pàg. 290. La citació sencera fa (pàg. 290) així: «El paganisme grec, en els seus darrers avatars, és una creació de l'humanisme: és la humanització de religions primitives, bàrbars i aristocràtiques. Humanització feta de part de l'home, així com el cristianisme és una humanització de la religió feta de part de Déu».

²²L. NICOLAU D'OLWER, «Els caires de l'humanisme», pàg. 290.

suscita netament la idea superlativa d'un "coneixedor i desvetllador de l'home", –del que és essencial i específic de l'home: el cap i el cor, l'enteniment i la passió.²³ Efectivament, l'home no és només «cap» o pensament, també és «cor», passió i acció. L'humanista és alhora savi i apassionat, intel·lectual i home d'acció. L'humanisme desemboca en l'acció: genera un compromís de l'ésser humà envers l'ésser humà, envers la llibertat pròpia i la d'altri, una lluita per la igualtat, la justícia social, la pau. En definitiva, l'humanisme comporta un deure amb els altres, amb la «polis», amb l'acció transformadora de la política, entesa de la manera més noble possible.

Del classicisme a l'humanisme, de l'humanisme al compromís amb la «polis»: aquesta cadena no tan sols estableix la relació lògica i axiològica d'aquests conceptes en el pensament de Nicolau, sinó que també guia el seu itinerari vital. Amb l'estudi dels clàssics, Nicolau descobreix l'humanisme, i per l'humanisme arriba a la «polis». Nicolau sentia una ferma vocació per la recerca i per la vida intel·lectual, però, això no obstant –o, potser millor, gràcies precisament a això–, va assumir tota mena de càrrecs en tota mena d'institucions, des de regidor de l'Ajuntament de Barcelona fins a ministre del govern de la República o governador del Banc d'Espanya. I molts d'altres. Sorprenen que durant l'exercici d'aquests càrrecs encara tingués temps per dedicar-se a l'estudi!

3. L'humanisme cristià de Pere Abelard

Com dèiem en la introducció, l'objectiu d'aquest epígraf és reconstruir l'humanisme cristià de Pere Abelard, tal com l'exposa Lluís Nicolau en la seva obra sobre l'autor medieval.²⁴ Començarem per un apartat que Nicolau dedica exclusivament al tema: *Humanisme medieval*; després resseguirem les diverses informacions que van apareixent en el llibre, ordenades segons l'ordre cronològic de la vida i les obres de Pere Abelard.

²³L. NICOLAU D'OLWER, *La Revista* [Barcelona], 1/6, desembre de 1915, pàg. 12.

²⁴Per a una presentació general de la vida, les obres i el pensament de Pere Abelard, vegeu: J. E. BROWER; K. GUILFOY, *The Cambridge companion to Abelard*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004; J. MARENBO, *The Philosophy of Peter Abelard*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997; C. J. MEWS, *Abelard and his Legacy*. Aldershot: Ashgate, 2001; C. J. MEWS, *Abelard and Heloise*. Oxford: Oxford University Press, 2005, i B. HELLEMANS (ed.), *Rethinking Abelard: A collection of critical essays*. Leiden: Brill, 2014. Per a la biografia és especialment recomanable M. T. CLANCHY, *Abelard: A Medieval Life*. Oxford: Blackwell, 1997. Una bona presentació en català és la d'E. VILANOVA, «Abelard», a: *Història del pensament cristià. Quaranta figures*. Edició de Pere Lluís Font. Barcelona: Proa, 2002, pàg. 291-314. En les pàg. 336-340 del llibre de Brower-Guilfoy i en les pàg. xiv-xvii del de Marenbon, el lector interessat hi trobarà la llista de les obres de Pere Abelard, amb indicació de les principals edicions. Sobre la datació de les obres de Pere Abelard, vegeu: C. J. MEWS, «On Dating the Works of Peter Abelard», *Archives d'Histoire Doctrinale et Littéraire du Moyen Âge* [París], 60, 1985, pàg. 73-134. Obres de Pere Abelard traduïdes al català: *Ètica. Història de les meves dissorts*. Traducció i edició a cura de J. Batalla. Barcelona: Edicions 62, 1996; (amb HELOÏSA), *Lletres d'amor i de consolació*. Edició i traducció a cura de Josep Batalla. Santa Coloma de Queralt: Obrador Edendum, 2005.

A diferència de la gran majoria dels autors medievals, d'Abelard no tan sols tenim notícia de les seves idees, de la seva manera de pensar, sinó també de les seves conviccions, dels seus sentiments i valors, de la seva intimitat. D'Abelard coneixem l'obra i la persona. Efectivament, les epístoles d'Abelard i Heloïsa (1101-1164) són testimonis psicològics que mostren la interioritat de les ànimes d'aquests dos amants, autoretrats espirituals, de valor insubstituïble.²⁵ Abans d'examinar l'epistolari entre Abelard i Heloïsa, Lluís Nicolau dedica un apartat breu, però molt significatiu, a l'humanisme medieval.²⁶ Per a Lluís Nicolau l'humanisme medieval, l'humanisme de Pere Abelard, no és un simple humanisme literari que es redueix a la imitació de l'estil dels grans escriptors antics, sinó que penetra en el fons del seu pensament, de la seva personalitat. L'humanisme d'Abelard, afirma Lluís Nicolau, consisteix sobretot en «l'assimilació d'uns exemples pagans que s'amalgamen amb la tradició cristiana, confonent-s'hi».²⁷ Les epístoles mostren l'autenticitat d'aquest humanisme, el seu abast, el seu arrelament en la personalitat de Pere Abelard, però l'humanisme es manifesta també en les seves obres. Analitzem-les.

En el concili de Soissons (primavera de 1121), Pere Abelard fou acusat de llegir els filòsofs antics com si fossin Pares de l'Església.²⁸ Per tal de defensar-se, escriu una *Ex-*

²⁵Cf. ABELARD i HELOÏSA, *Lletres d'amor i de consolació*. L'epistolari mostra la profunditat de l'humanisme d'Abelard i també d'Heloïsa, un humanisme que qüestiona les definicions tradicionals de l'edat mitjana o el Renaixement. Observa L. NICOLAU D'OLWER, *Pere Abelard*, pàg. 307: «Étienne Gilson té raó a demanar als historiadors que "a l'hora de recloure l'edat mitjana o el Renaixement en alguna de les definicions brillants que tant els agraden, es recorden d'aquesta noieta francesa, folia i sorpresa per l'ideal tant de la grandesa romana com de la grandesa cristiana, que mai no va saber del tot si era l'Eustòquia d'un nou sant Jeroni o la Cornèlia d'un nou Pompeu, i que en prendre el vel a Argenteuil es consagrà per sempre a Déu recitant versos de la *Pharsalia*. Heloïsa —encara més que el seu amat— encarna l'ambivalència de sentiments i d'idees, que sol ésser el preu de tota renaixença —i en guia o n'esgarria els primers passos incerts—». Cf. É. GILSON, *Héloïse et Abelard*. París: J. Vrin, 1984, pàg. 165.

^{En} una carta datada a Vichy, el primer de març de 1942, adreçada a Ferran Cuito, Nicolau reconeixia: Abelard «és el més representatiu [del renaixement del segle XII] per la seva complexitat, per la seva inquietud; sobretot aquell sobre el qual tenim més elements de coneixença, per l'autobiografia que ens ha deixat i per la seva correspondència amb Heloïsa. D'altres, coneixem només l'obra; d'ell, a més de l'obra tan variada, que va de la dialèctica i la teologia a la poesia, en coneixem també l'home»: L. NICOLAU D'OLWER; F. CUITO I CANALS, *Epistolari de l'exili francès*. Barcelona: Curial, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003, pàg. 49. Sobre els diversos aspectes (crítics, literaris, de context històric) d'aquest epistolari, vegeu: D. E. LUSCOMBE, «Introduction», a: *The Letter Collection of Peter Abelard and Heloise*. Edited by D. E. Luscombe, translated by B. Radice. Oxford: Clarendon Press, 2013, pàg. XVII-CXXXV.

²⁶L. NICOLAU D'OLWER, *Pere Abelard*, pàg. 306-307.

²⁷L. NICOLAU D'OLWER, *Pere Abelard*, pàg. 307. El paràgraf sencer, tot ell molt interessant, fa així (pàg. 307): «L'epistolari serveix de pedra de toc per a contrastar les idees rebudes sobre les característiques de l'edat mitjana. N'hi hauria prou amb l'individualisme ultrancer d'Abelard i d'Heloïsa, de llur autoretrat espiritual fill d'un examen de consciència penetrant i lúcida. Cal afegir-hi el caire especial de llur humanisme. No és purament literari, no es limita al coneixement més o menys ampli d'alguns escriptors clàssics i a la prauja d'un bell estil, no sempre assolit. No és això, o, en tot cas, no és solament això. Llur humanisme és sobretot l'assimilació d'uns exemples pagans que s'amalgamen amb la tradició cristiana, confonent-s'hi».

²⁸Nicolau dedica l'apartat *Nou mètode teològic* (L. NICOLAU D'OLWER, *Pere Abelard*, pàg. 190-192) a tractar de les obres escrites per Pere Abelard en els anys immediatament posteriors al concili de Soissons.

hortatio ad fratres et commonachos, ara perduda, però que ell mateix presenta, en el *Soliloquium*, amb aquestes paraules:

De fide autem philosophorum atque vita seu etiam disciplina morum in exhortatione nostra ad fratres et commonachos nostros satis arbitror a nobis esse expositum. Quidem exhortationem quisquis legerit, videbit philosophos non tam nomine quam re ipsa Christianis maxime sociatos. Neque enim Grecia tot philosophicis rationibus armata, evangelice predicationis iugo colla tam cito submisisset nisi antea scriptis philosophorum, sicut Iudea prophetarum, ad hoc esset preparata.²⁹

I, a més, és possible que aquesta *Exhortatio* fos inserida en la *Theologia christiana*. Ho fa pensar el fet que una colla de paràgrafs d'aquesta obra es corresponen amb el contingut que ell mateix ens ha descrit de l'obra, i ho confirmaria que s'adreci a uns *fratres*.³⁰ Aquests paràgrafs, raona Nicolau, «són una clara expressió del que podríem anomenar l'«humanisme d'Abelard»». ³¹ Els filòsofs, per a Abelard, són molt propers als cristians. Gràcies a la llei natural, els antics van tenir notícia dels misteris cristians: No és el voûg dels filòsofs grecs el Fill de Déu dels cristians? I l'*anima mundi*, l'Esperit Sant? Els filòsofs antics sostingueren la immortalitat de l'ànima, la retribució en el més enllà. Per amor del bé suprem, portaren una vida exemplar. Abelard elogia la pobresa de Sòcrates (s. V-IV a. C.), l'austeritat de Pitàgores (s. VI-V a. C.) i Antístenes (s. V-IV a. C.), la llibertat de Diògenes (s. IV a. C.), la serenitat d'esperit dels estoics. La continència i el pudor eren valors molt sentits. De la forma recta com els antics regien els béns públics, els prínceps i els abats corruptes del temps de Abelard n'haurien pogut aprendre moltes coses.³² Però allò que sorprèn més d'Abelard, allò nou, no és el que diu —que de fet ho ha aplegat, no d'una lectura directa dels esmentats filòsofs, sinó de les obres d'Agustí d'Hipona (s. IV-V)—, allò veritablement nou, raona Nicolau, «és la desimboltura amb què, en un llibre de *sacra pagina*, recorre als filòsofs per tal de trobar-hi exemples de

²⁹Ch. BURNETT, «Peter Abelard "Soliloquium". A Critical Edition». *Studi medievali* [Spoleto], 25/2 (1984), pàg. 888-889.

³⁰Cf. L. NICOLAU D'OLWER, *Pere Abelard*, pàg. 191, nota 170. Els paràgrafs de la *Theologia christiana* són els 46-71: PETRI ABELARDI, *Opera Theologica*, II. Cura et studio E. M. Buytaert. Turnhout: Brepols, 1969 (Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis, XII), pàg. 150-163. Aquesta hipòtesi fou plantejada per D. VAN DEN EYNDE, «Les écrits perdus d'Abelard». *Antonianum* [Roma], 37 (1962), pàg. 469-473, i recollida en la introducció de l'esmentada edició crítica (pàg. 47). Per a una presentació general de la teologia de Pere Abelard, vegeu: J. JOLIVET, *La Théologie d'Abélard*. París: Cerf, 1997. És suggeridor l'estudi de D. KAISER, «Peter Abelard's Theology of Atonement: A Multifaceted Approach and reevaluation». *Journal of the Adventist Theological Society* [Berrien Springs, MI], 26/1, 2015, pàg. 3-28.

³¹L. NICOLAU D'OLWER, *Pere Abelard*, pàg. 191.

³²En aquests moments (després hilarà més prim), Abelard està convençut que els pagans virtuoses (seria el cas dels filòsofs clàssics) que visqueren abans de Crist es pogueren salvar. Cf. L. NICOLAU D'OLWER, *Pere Abelard*, pàg. 191-192.

totes les virtuts». ³³ En l'opuscle intitulat *Invectiva in quendam ignarum dialectices (Epistola XIII)*, ³⁴ Abelard desenvolupa un humanisme cristià molt semblant al que trobem en aquestes obres immediatament posteriors al Concili de Soissons: «Crist és la veritable saviesa (σοφία); ell és el Verb (λόγος); per tant, els seus deixebles i amadors –els cristians– són els veritables “lògics”». ³⁵

La *Theologia christiana* fou començada a escriure algun any després i conserva encara bona part del mateix optimisme pel que fa a la filosofia antiga. ³⁶ Si els poetes ja van anunciar el naixement virginal d'un salvador, ³⁷ amb més motiu els filòsofs podien conèixer els misteris divins. ³⁸ Les especulacions de Plató (s. V-IV a. C.) sobre la lletra χ es referien *quasi mystice*, segons Abelard, a la salvació de Jesucrist. ³⁹ En canvi, «respecte al coneixement que els filòsofs tingueren de la trinitat, Abelard ja no comparteix l'optimisme ingenu de la *Theologia summi boni*, ⁴⁰ i creu que cal justificar que els filòsofs antics siguin *auctoritates* en qüestions teològiques». ⁴¹

En la diguem-ne tercera versió de la seva teologia, la *Theologia scholarium*, la més ambiciosa de totes i que és una veritable summa de teologia, començada a redactar poc després de la *Theologia christiana*, però enllestida al cap d'una colla d'anys, Abelard fa algun pas enrere. ⁴² Els filòsofs antics, puntualitza, només van tenir un coneixement natural de la divinitat molt vague i imprecís. La doctrina de Plató de l'*anima mundi* es pot interpretar, certament, com una al·legoria de l'Esperit Sant, però és massa genèrica. ⁴³ Abelard suprimeix la referència a les especulacions platòniques sobre la lletra χ: sembla que ha abandonat la idea que presagiaven la vinguda del Salvador. Continua

³³ L. NICOLAU D'OLWER, *Pere Abelard*, pàg. 191.

³⁴ Cf. PETER ABELARD, *Letters*, ed. E. R. Smits. Groningen, 1983, pàg. 271-277.

³⁵ L. NICOLAU D'OLWER, *Pere Abelard*, pàg. 192.

³⁶ Cf. NICOLAU D'OLWER, *Pere Abelard*, pàg. 210-213.

³⁷ Pere Abelard esmenta les sibilles i cita l'*Ecloga* IV de Virgili. Cf. *Theologia christiana*, 128-129, ed. Buytaert, pàg. 126-128.

³⁸ Cf. *Theologia christiana*, 15-16, ed. Buytaert, pàg. 139-140.

³⁹ Cf. PLATÓ, *Timeu*, 36b-c. Barcelona: Fundació Bernat Metge, 2000, pàg. 78.

⁴⁰ La *Theologia summi boni* és la primera obra de teologia de Pere Abelard: l'anirà refent en el decurs de la seva vida, afegint-hi o traient-ne pàgines, modificant-ne el contigut, i donarà lloc a les altres dues versions de la seva teologia: la *Theologia christiana* i la *Theologia scholarium*. Segons Nicolau (*Pere Abelard*, pàg. 163), la *Theologia summi boni* representa «un pas decisiu vers la construcció d'una “teologia racional”». Abelard hi afirma que la revelació plena del misteri trinitari es produeix amb Jesucrist, però ja havia estat parcialment manifestada als jueus per mitjà dels profetes, i als gentils, pels filòsofs. Sobre aquesta obra, vegeu el recent article de L.-A. DYER, «Veiled Platonic Triads in Abelard's *Theologia Summi Boni*», a: B. HELLEMANS (ed.), *Rethinking Abelard*, pàg. 119-152.

⁴¹ Cf. NICOLAU D'OLWER, *Pere Abelard*, pàg. 212.

⁴² Sobre aquestes dues obres, vegeu: J. MEWS, «Peter Abelard's *Theologia Christiana* and *Theologia scholarium* re-examined», a: *Abelard and his Legacy*, pàg. 109-158.

⁴³ Cf. L. MOONAN, «Abelard's Use of the *Timaeus*». *Archives d'Histoire Doctrinale et Littéraire du Moyen Âge* [París], 56 (1989), pàg. 7-90, concretament pàg. 56-74.

admetent, això sí, que els oracles de les sibil·les, talment com una mena de «revelacions indirectes», profetitzaren la futura encarnació de Déu.⁴⁴

Tal com l'entén Nicolau, l'humanisme d'Abelard no té a veure únicament amb les reflexions filosòfiques o teològiques més elevades, sinó que també es manifesta quan tracta de temes més pràctics. Així, per exemple, quan Abelard se sentí atret per la vida anacorètica, «fidel al seu esperit humanista», invocà precedents cristians, però també els filòsofs antics:

Molts filòsofs abandonaren les ciutats populosos i els jardins que les envolten –amb la relleu dels prats, la frondositat dels arbres, la refilada dels ocells, l'emmiration de les fonts, el brogit dels rierols i tot allò que abelleix ulls i orelles– a fi que l'exuberància i l'abundor no ablanissin la fermesa de l'esperit ni corrompessin la seva puresa. Per això els pitagòrics, defugint de tenir-hi cap tracte, solien sojornar en indrets solitaris i deserts. Àdhuc Plató, que era ric [...], a fi de poder disposar de lleure per a la filosofia, escollí l'Acadèmia, una vil·la allunyada de la ciutat, no sols deserta sinó àdhuc malsana. Pretenia que la cura i l'atenció que exigeixen les malalties frustressin els assalts de la concupiscència, i que així els seus deixebles no s'abandonessin a cap voluptat altra que la d'aprendre.⁴⁵

O quan Heloïsa pregunta a Abelard per l'origen de la vida monàstica femenina, li respon no tan sols amb referències a les primitives comunitats de l'Església, que es podrien remuntar fins als mateixos temps de Jesús (la comunitat de dones que seguien Jesús), sinó que esmenta les sibil·les paganes. Retrobem aquí, conclou Nicolau, «un reflex de l'ample humanisme característic de la teologia d'Abelard».⁴⁶

Finalment, un darrer exemple. Nicolau el troba en un fragment del poema d'Abelard escrit per al seu fill Astralabi. El fragment, en la versió del mateix Nicolau, fa així:

El món és dividit en tantes religions
que costa de veure quina és el camí de la vida.
N'hi ha tantes en el món, de doctrines contràries a la fe,

⁴⁴Cf. NICOLAU D'OLWER, *Pere Abelard*, pàg. 216-217: «Abelard continua acceptant que la doctrina platònica de l'*anima mundi* és una representació figurativa –talment un embolcall (*ad involucrum*)– de l'Esperit Sant. En canvi, admet sense restriccions que els filòsofs antics no parlaren de l'encarnació i, en conseqüència, omet tota al·lusió a les especulacions platòniques sobre la lletra X. Tanmateix, Abelard manté que almenys els més grans d'entre els antics tingueren un cert coneixement de l'encarnació per mitjà d'una revelació indirecta en els oracles de la sibil·la, oracles aparionats amb la Bíblia per llur origen comú sobrenatural. Abelard dubta, en canvi, que els filòsofs haguessin pogut assolir un coneixement de la trinitat. Per la raó, els filòsofs només conegueren la unitat de Déu; de la trinitat divina només n'assoliren vagues prefiguracions».

⁴⁵NICOLAU D'OLWER, *Pere Abelard*, pàg. 201. La traducció és de Lluís Nicolau. Per a l'original llatí, vegeu: ABELARD, *Historia calamitatum*. Text critique avec une introduction publié par J. Monfrin. París: J. Vrin, 1978, pàg. 93. És molt suggeridor l'estudi de C. SCHRÖCK, «The Proportion of his Purpose: Peter Abelard's *Historia Calamitatum* as a Sacred History». *Archives d'Histoire Doctrinale et Littéraire du Moyen Âge* [París], 77, 2010, pàg. 29-46.

⁴⁶NICOLAU D'OLWER, *Pere Abelard*, pàg. 317.

que tothom segueix les tradicions del seu poble.
 Això, ningú no gosa de resoldre-ho amb la raó,
 tothom aspira només a viure en una certa pau.
 Solament pecca qui menysprea Déu,
 només aquest menyspreu ens fa culpables.⁴⁷

S'equivoquen els autors, com B. Hauréau (1812-1896),⁴⁸ que interpreten aquests versos com l'expressió d'una mena d'indiferència d'Abelard envers la religió. Cal tenir en compte el gènere literari del poema: és una poesia didàctica, moralitzant, que combina elements extrets de la Bíblia amb pensaments filosòfics i saviesa popular. Abelard parla, no pas com un teòleg, sinó com un filòsof: el Déu del poema és el Déu de la religió natural. Abelard, doncs, segons Nicolau, «s'acull a la tradició clàssica i ofereix un autèntic humanisme cristià».⁴⁹

4. Conclusió

Ha arribat l'hora de concloure el nostre treball. En aquest apartat, d'una banda i molt breument, recapitularem les notes definidores del concepte 'humanisme cristià' tal com l'hem trobat en el llibre *Pere Abelard. Un humanista del segle XII*, de Lluís Nicolau; i de l'altra, intentarem situar-lo en el seu context històric. Més que reconstruir el debat històric, filosòfic i teològic sobre l'humanisme, l'humanisme cristià o les relacions entre el Renaixement i l'edat mitjana (debat realment complex i que depassa els nostres objectius), ens centrarem en aquells autors que han influït en Nicolau, en les seves fonts, en el seu context cultural i filosòfic.

No hi ha dubte que per a Lluís Nicolau el filòsof i teòleg medieval Pere Abelard fou un humanista, un humanista cristià. L'humanisme abelardià consisteix –com hem vist– en «l'assimilació d'uns exemples pagans que s'amalgamen amb la tradició cristiana, confonent-s'hi».⁵⁰ El seu humanisme no és simple erudició clàssica, classicisme: en

⁴⁷NICOLAU D'OLWER, *Pere Abelard*, pàg. 443.

⁴⁸B. HAURÉAU, «Le poème adressé par Abélard à son fils Astralabe», a: *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale et autres bibliothèques*, 34/2. Paris: Imprimerie Nationale, 1895, pàg. 153-187. Concretament (pàg. 254) Hauréau afirma: «Ainsi toutes les religions sont au même degré respectables. Il serait bien difficile de savoir quelle est la meilleure. Mais, en fait, on ne s'en inquiète pas; on s'en tient, sans interroger sa raison, à la religion laquelle on est né. Cela d'ailleurs n'est pas un crime; ce qui seulement est un crime, c'est de mépriser Dieu. Il est possible que plusieurs maîtres du XIIe siècle aient eu cette indifférence en matière de religion; mais pour avoir l'audace de la professer, il fallait être Abélard». El poema fou objecte d'edició crítica: J. M. A. RUBINGH-BOSSCHER, *Peter Abelard. Carmen ad Astralabium. A Critical Edition*. Groningen: Rijksuniversiteit, 1987. Sobre el poema, vegeu: J. MARENBOON, *The Philosophy of Peter Abelard*, pàg. 315-316, i especialment per l'ús d'idees platòniques, L. MOONAN, «Abelard's Use of the Timaeus», pàg. 50-55.

⁴⁹NICOLAU D'OLWER, *Pere Abelard*, pàg. 443.

⁵⁰L. NICOLAU D'OLWER, *Pere Abelard*, pàg. 307.

aquest sentit, i comparat amb el dels autors del Renaixement, és més aviat deficitari. Pere Abelard coneix els pensadors antics, no directament, sinó per mitjà d'altres autors (*v. gr.* Agustí d'Hipona). L'humanisme d'Abelard —sempre segons Nicolau— és sobretot el desvetllament d'allò més humà, d'allò més pregon de la persona humana, del cap i del cor, del pensament i de l'acció. No s'entén la vida i el pensament d'Abelard al marge d'aquest humanisme. N'és la clau de volta, la veritable pedra de toc. L'humanisme de Pere Abelard, a diferència d'alguns autors del Renaixement i posteriors, no és incompatible amb la fe cristiana, ans la pressuposa i n'és la condició. Es complementen perfectament. Per això és un humanisme cristià. Aquesta és la seva singularitat.

L'elaboració de la monografia *Pere Abelard. Un humanista del segle XII* coincidí en part amb l'onada de reaccions contra les tesis de l'historiador de Basilea Jacob Burckhardt (1818-1897). Efectivament, Burckhardt va publicar l'any 1860 l'estudi *Die Cultur der Renaissance in Italien: ein Versuch*, reeditat diverses vegades i traduït a moltes llengües. En aquest llibre l'historiador suís presentava el Renaixement com un fenomen cultural que s'havia iniciat en el tombant del segle XIV cap al XV a les repúbliques italianes i que s'havia estès per tot Europa en els dos segles posteriors. Aquest moviment es definia per l'emergència d'un nou concepte de ciutat i d'estat (entès com a «obra d'art»), ja no dominats per la figura del «tirà» i que afavoria una nova idea d'«individu», cada vegada més conscient del seu propi jo, de la seva subjectivitat. La recuperació de la cultura clàssica, del model d'home antic, va desenvolupar un paper fonamental en l'aparició d'aquest nou subjecte. Per a Burckhardt, l'humanisme és un fenomen típicament del Renaixement, contraposat als valors cristians medievals. Entre l'edat mitjana i el Renaixement hi ha una veritable ruptura, un trencament: són dues èpoques que encarnen dues cultures confrontades.⁵¹

En el darrer terç del segle XIX, sorgí en el món catòlic la neoescolàstica, i particularment el neotomisme, impulsat pel papa Lleó XIII amb l'encíclica *Aeterni Patris*, de 1879: és un moviment de renovació filosòfica i teològica que actualitza el pensament dels autors escolàstics, particularment de Tomàs d'Aquino.⁵² Neixen centres dedicats a l'estudi de la filosofia i la teologia des d'aquesta perspectiva: a Lovaina, Milà, París, Friburg i en moltes altres ciutats i universitats tant a Europa com a Amèrica. Es creà l'anomenada Comissió Lleonina, amb l'encàrrec d'editar críticament les obres de Tomàs d'Aquino.⁵³ Aquesta edició, modèlica, ha donat (i està donant encara) magnífics

⁵¹ NICOLAU D'OLWER, *Pere Abelard*, pàg. 259, cita la «teoria» de Burckhardt i la qualifica d'«apriorística».

⁵² Per a una presentació general del neotomisme, vegeu: J. MARTÍNEZ PORCELL, «El Neotomisme». *Comprendre* [Barcelona], 4 (2002), pàg. 169-191.

⁵³ Cf. el número monogràfic «La Commission Léonine: philologie et histoire au service de la pensée». *Revue des sciences philosophiques et théologiques* [París], 89/1, 2005, pàg. 5-110. Sobre l'edició crítica de les obres de Tomàs d'Aquino, és molt complet l'article de C. LUNA, «L'édition léonine de saint Thomas d'Aquin. Vers une méthode de critique textuelle et d'ecdotique». *Revue des sciences philosophiques et théologiques* [París], 89/1, 2005, pàg. 31-110.

resultats i ha estat i és el model seguit en l'edició d'altres autors medievals. Afavorida, en bona part, per aquest moviment catòlic de recuperació dels estudis medievalístics, però també gràcies a l'impuls arribat d'altres àmbits i camps d'estudi, com la història, la literatura o l'art, durant la primera meitat del segle XX (i també després) es va produir el que s'ha anomenat una «rebel·lió dels medievalistes» contra les tesis de Burckhardt.⁵⁴

Efectivament, J. Huizinga (1872-1945),⁵⁵ Ch. H. Haskins (1870-1937),⁵⁶ J. Nordström (1891-1967),⁵⁷ G. G. Walsh (1892-1952),⁵⁸ P. Renucci (1915-1976)⁵⁹ i sobretot É. Gilson (1884-1978), entre molts altres, publicaren estudis que contradeïen la proposta de Burckhardt.⁶⁰ En aquests estudis el concepte d'humanisme cristià o medieval és central. Gilson concretament dedica unes pàgines del seu llibre *Héloïse et Abelard*—que Nicolau coneix molt bé— a exposar i refutar les tesis de Burckhardt. Per a Gilson, en l'edat mitjana existeix un veritable humanisme; els trets que segons l'historiador suís identificarien el «nou» individu del Renaixement ja són trobadissos en Abelard i sobretot en Heloïsa. Les biografies dels dos amants són el contraexemple de les tesis de Burckhardt.⁶¹ I aquesta és, efectivament, la mateixa manera de veure les coses de Nicolau:

Dins la història de les lletres i de la cultura, l'autobiografia d'Abelard, centrada tota en la vigorosa personalitat d'Heloïsa, esmicola amb la força dels fets les teories apriorístiques sobre què és medieval i què és renaixentista. Seria un exemple de teoria apriorística la de Jakob Burckhardt,⁶² segons la qual la personalitat individual, amb la seva capacitat d'au-

⁵⁴ Per a una visió de conjunt, recomanem l'article de M. GONZÁLEZ, «Medioevo y Renacimiento, ¿ruptura o continuidad? (El marco historiográfico de una polémica)». *Revista española de filosofía medieval* [Saragossa-Còrdova], 1 (1994), pàg. 9-26, concretament pàg. 15-19.

⁵⁵ J. HUIZINGA, *The Waning of the Middle Ages*. Londres: Pinguin Books, 1924. Original neerlandès: *Herfsttij der Middeleeuwen*. Haarlem: Tjeenk Willink, 1919. N'hi ha traduït al castellà: *El otoño de la Edad Media*. Madrid: Alianza Editorial, 1978.

⁵⁶ Ch. H. HASKINS, *The Renaissance of the Twelfth Century*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1927. N'hi ha traduït al castellà: *El Renacimiento del siglo XII*. Barcelona: Ático de libros, 2013.

⁵⁷ J. NORDSTRÖM, *Moyen Âge et Renaissance*. París: Stock, 1933.

⁵⁸ G. G. WALSH, *Medieval Humanism*. Nova York: The Macmillan Company, 1942.

⁵⁹ P. RENUCCI, *L'aventure de l'Humanisme européen au Moyen-Âge (IVe - XIVe siècle)*. París: Société d'édition Les Belles Lettres, 1953.

⁶⁰ Per a una presentació general de les aportacions d'aquests autors al debat, vegeu: S. GERSH; B. ROEST (eds.), *Medieval and Renaissance Humanism*. Leiden-Boston: Brill, 2003; J. P. BEQUETTE (ed.), *A Companion to Medieval Christian Humanism*. Leiden-Boston: Brill, 2016.

⁶¹ É. GILSON, *Héloïse et Abelard*. París: J. Vrin, 1984, pàg. 147-168. La primera edició és de l'any 1938.

⁶² És el mateix retret que, a propòsit de l'humanisme, Gilson fa a Burckhardt: cf. É. GILSON, «Humanisme medieval et Renaissance», a: *Les idées et les lettres*. París: Vrin, 1955, pàg. 194: «Pour savoir ce que furent le moyen âge et la Renaissance, il ne faut donc pas les définir a priori, puis en écrire l'histoire, mais en écrire l'histoire, puis les définir. C'est le contraire que l'on fait. On commence par poser comme un dogme une définition arbitraire du moyen

toanàlisi, només podia aparèixer en les petites senyories italianes on floria la cultura renaixentista.⁶³

Ja cap al final de les pàgines que Gilson reserva a comentar la tesi de Burckhardt, i que són la veritable conclusió del llibre (*La leçon des faits*), l'eminent historiador de la filosofia medieval es pregunta si Abelard o Heloïsa no són respectivament el primer home i la primera dona moderns.⁶⁴ Gilson no hi dona cap resposta explícita –tot i que la suggereix. S'accontentaria amb força menys: que els estudiosos del Renaixement tinguessin en compte la vida d'aquests dos personatges fascinants (sobretot la d'Heloïsa) quan vulguin definir amb precisió l'edat mitjana o el Renaixement. En una conferència pronunciada a Mont-real, l'any 1929, i publicada posteriorment,⁶⁵ Gilson argumenta que, més enllà de l'humanisme de la forma i de la lletra (és a dir, literari) del Renaixement, hi ha un humanisme de l'esperit (filosòfic) típicament medieval, representat per autors com Alcuí, Bernat de Chartres o Tomàs d'Aquino:⁶⁶

Si donc l'on admet que, par-delà l'Humanisme de la lettre et de la forme, il y a un humanisme de l'esprit, avec tout ce qu'il implique de confiance dans la stabilité, la valeur, l'efficacité de la nature et de l'homme, on ne peut plus méconnaître qu'en assimilant Aristote, le moyen âge assimilait l'hellénisme même dans ce qu'il a d'éternellement valable et opérerait une révolution bien plus profonde que celle de l'art d'écrire, une révolution dans l'art de penser.

M.-D. Chenu (1895-1990) sembla prendre Étienne Gilson pel mot i escriu un article intitulat *Abélard, le premier homme moderne*.⁶⁷ Abelard no és el primer home modern en el sentit que proposen algunes lectures «racionalistes», és a dir, com si en el seu

âge considérée dans son essence, ensuite de quoi, étendant l'histoire sur cette définition comme sur un lit de Procuste, on en rogne tout ce qui se permet de dépasser. Les faits en excédent, on les oublie, on en décrète *a priori* l'inexistence, on en démontre déductivement l'impossibilité. Lorsque leur évidence devient criante au point d'en être gênante, il reste encore une méthode élégante pour s'en débarrasser: on les transfère sous un autre concept et l'on croit les avoir transférés par là même dans un autre ordre de réalité.

⁶³L. NICOLAU D'OLWER, *Pere Abelard*, pàg. 259. Com Gilson, també Nicolau cita l'obra de J. NORDSTRÖM, *Moyen Âge et Renaissance*. París: Stock, 1933.

⁶⁴É. GILSON, *Héloïse et Abelard*. París: J. Vrin, 3^a1984, pàg. 165.

⁶⁵É. GILSON, «Humanisme medieval et Renaissance». *Revue trimestrielle canadienne*, 16/61, 1930, pàg. 1-17, i després en les diverses edicions de *Les idées et les lettres*. París: Vrin, 2^a1955, pàg. 171-196 (citem aquesta edició). La primera edició és de l'any 1932.

⁶⁶É. GILSON, «Humanisme medieval et Renaissance», pàg. 190. Aquests mateixos anys, J. Maritain proposarà un «humanisme integral» d'inspiració clarament tomista. Tomàs d'Aquino és la millor expressió de l'humanisme cristià. Cf., per exemple, J. MARITAIN, «L'Humanisme de saint Thomas d'Aquin». *Mediaeval Studies*, 3 (1941), pàg. 174-184.

⁶⁷M.-D. CHENU, «Abélard, le premier homme moderne». *Esprit et vie*, desembre de 1951, pàg. 391-408. [En castellà: M.-D. CHENU, *La fe en la inteligencia*. Barcelona: Estela, 1966, pàg. 133-146].

pensament la dialèctica dissolgués la teologia: Abelard és el primer home modern perquè utilitza la raó per tal de fer madurar la fe, perquè situa la relació entre la fe i la raó a l'interior de la fe mateixa, i aquesta engendra un nou saber, la *teo-logia*, que és un clar testimoni de la majoria d'edat de la fe. Però aquestes ja són figures d'un altre paner (Nicolau no cita l'article de Chenu).

La redacció de *Pere Abelard. Un humanista del segle XII* fou molt especial: durà anys i restà inacabada. Faltava ben poca cosa. Nicolau, però, mai no féu el poc que faltava. Sembla que no ho volia fer. De vegades, el lector té la impressió que Abelard és l'*alter ego* de Nicolau.⁶⁸ Per tal de conèixer els darrers anys de la vida de Lluís Nicolau, no tan sols les circumstàncies biogràfiques externes, els fets, sinó també el seu món interior, el dring de la seva ànima, caldrà tenir en compte aquest llibre. I esbrinar la naturalesa de la relació que Nicolau estableix amb Pere Abelard. No ha estat aquest el nostre propòsit. Només hem volgut subratllar que la redacció de *Pere Abelard. Un humanista del segle XII* operà canvis en el pensament del seu autor. Un d'aquests canvis s'esdevingué en el seu concepte d'humanisme i en la seva comprensió de l'edat mitjana.

Més o menys coneixedor dels estudis de la professora Victòria Alsina (vegeu la bibliografia), la primera vegada que vaig llegir el títol del llibre de Lluís Nicolau em va causar perplexitat, que encara es va incrementar quan vaig veure que el títol no provenia directament de l'autor sinó de l'editor. L'editor justifica la tria del títol de la manera següent:

Pel que fa al títol de l'obra, no se'n troba cap en els fulls mecanografiats guardats a l'Arxiu de l'IEC, però l'autor d'un breu assaig sobre la correspondència entre Lluís Nicolau d'Olwer i Rafael Tasis fa referència a l'obra com si el seu autor hagués pensat intitular-la «Abelard, un humanista del segle XII».⁶⁹

L'autor del breu assaig –Jorge Laguna– no explica les raons que té per intitular així el llibre de Nicolau i tampoc no aporta cap referència a alguna lletra o document que l'avalí. Jo no he aconseguit trobar enlloc un suport documental a aquest títol. Ben mirat, però, no hi ha fa res. Després de llegir el llibre de Nicolau, no crec que calgui justificar-ne el títol: *Pere Abelard. Un humanista del segle XII* es correspon completament amb el seu contingut i expressa allò de més específic de la interpretació que Lluís Ni-

⁶⁸ Comparteixo l'observació d'A. CUITO, «Lluís Nicolau d'Olwer, un record». *L'avenç* [Barcelona], 427, 2016, pàg. 11: «[Nicolau], potser secretament, va acabar veient [Abelard] com un *alter ego*».

⁶⁹ J. BATALLA, «Nota del curador de l'edició», pàg. 15. L'autor i la referència esmentada són els següents: J. LAGUNA, «Tras los pasos de Abelard en el epistolario entre Rafael Tasis y Lluís Nicolau d'Olwer», a: *Las literaturas del exilio republicano de 1939. Actas del II Congreso Internacional* (Bellaterra, 1999), 1. Edición de M. Aznar. Sant Cugat del Vallès: Associació d'Idees-GEXEL, 2000, pàg. 361: «"Lo importante no son estas confrontaciones, sino la reaparición de obras perdidas [...], lo cual nos permite formar un juicio directo sobre autores que sólo conocíamos por su renombre antiguo", escribía en 1960 Nicolau al respecto de Menandro; la frase es igualmente aplicable a él y a su obra *Abelardo, un humanista del siglo XII*».

colau fa de la vida, l'obra i el pensament d'aquest gran autor medieval. Un humanista cristià.

Amb la publicació d'aquest llibre, dèiem al començament, es tanca un cercle. El lector català pot llegir finalment l'obra més filosòfica i més ambiciosa de Lluís Nicolau. *Pere Abelard. Un humanista del segle XII* projecta llum no tan sols sobre un filòsof del segle XII, sinó també sobre els darrers vint anys de la vida de Lluís Nicolau i sobre temes que no deixen de ser ben actuals. Un d'aquests temes és sens dubte l'humanisme cristià.

Bibliografia

I. Obres de Lluís Nicolau

- «Abailard ou Abélard (Pierre) (1079-1142)». *Dictionnaire des lettres françaises*, I. París: Beauchesne et ses fils, 1939, pàg. 1.
- Democràcia contra dictadura. Escrits polítics, 1915-1960*. Recull i introducció d'Albert Balcells. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2007.
- «Els caires de l'humanisme». *La Publicitat* [Barcelona], 15 de novembre de 1928; reproduït a *Democràcia contra dictadura* (vegeu *supra*), pàg. 290-291.
- (amb F. CUITO I CANALS), *Epistolari de l'exili francès*. Barcelona: Curial - Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003.
- «Notes abelardiennes. 1. Une phrase d'Abélard. 2. Une phrase d'Héloïse», a: *Mélanges de philologie, de littérature et d'histoire ancienne offerts à J. Marouzeau par ses collègues et élèves étrangers*. París: Les Belles Lettres, 1948, pàg. 451-460.
- «Notes d'arqueologia abelardiana. 1. El segell d'Abelard. 2. La imatge de la Trinitat al Paraclet», a: *Miscel·lània Puig i Cadafalch. Recull d'estudis d'arqueologia, d'història de l'art i d'història oferts a Josep Puig i Cadafalch per la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, I. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1951, pàg. 255-260.
- Pere Abelard. Un humanista del segle XII*. Edició a cura de J. Batalla. Santa Coloma de Queralt: Obrador Edèndum, 2015.
- Recensió del llibre de J. L. VIVES, *Diàlegs*, publicada a *La Revista* [Barcelona], 1/6, desembre de 1915, pàg. 12-13.
- «Sur la date de la *Dialectica* d'Abélard». *Revue du Moyen Âge Latin* [Lió], 1, 1945, pàg. 375-390.
- «Sur quelques lettres de saint Bernard: avant ou après le concile de Sens», a: *Mélanges Saint Bernard. XXIVe Congrès de l'Association Bourguignonne des Sociétés Savantes*. Dijon: Association des Amis de Saint Bernard, 1953, pàg. 100-108.
- «Tomba florida», a: *Ofrena a París (dels intel·lectuals catalans a l'exili)*. Barcelona-París: Editorial Albor, 1948, pàg. 25-26.

II. Obres de Pere Abelard

- Carmen ad Astralabium*: cf. B. HAURÉAU (infra, III. *Altres obres i estudis*). Cf. també: J. M. A. RUBINGH-BOSSCHER, *Peter Abelard. Carmen ad Astralabium. A Critical Edition*. Groningen: Rijksuniversiteit, 1987.
- Historia calamitatum*. Text critique avec une introduction publié par J. Monfrin. París: J. Vrin, 1978.

- Ètica. Història de les meves dissorts*. Traducció i edició a cura de J. Batalla. Barcelona: Edicions 62, 1996.
- Letters*. Ed. E. R. Smits. Groningen, 1983, pàg. 271-277.
- (amb HELOÏSA), *Lletres d'amor i de consolació*. Edició i traducció a cura de Josep Batalla. Santa Coloma de Queralt: Obrador Edèndum, 2005.
- Opera Theologica*, II. Cura et studio E. M. Buytaert. Turnhout: Brepols, 1969 (Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis, XII).
- Soliloquium*: Ch. BURNETT, «Peter Abelard "Soliloquium". A Critical Edition». *Studi medievali* [Spoleto], 25/2 (1984), pàg. 888-889.
- The Letter Collection of Peter Abelard and Heloise*. Edited by D. E. Luscombe, translated by B. Radice. Oxford: Clarendon Press, 2013.

III. Altres obres i estudis

- J. ALCOVER, *Humanització de l'art i altres escrits*. Palma: Moll, 1988.
- V. ALSINA, «Els primers humanistes catalans segons Lluís Nicolau d'Olwer», a: R. CABRÉ; M. JUFRESA; J. MALÉ (eds.), *Polis i nació. Política i literatura (1900-1939)*. Barcelona: Societat Catalana d'Estudis Clàssics, 2003, pàg. 67-85.
- V. ALSINA I KEITH, *Lluís Nicolau d'Olwer. Estudis de filologia clàssica i de l'edat mitjana llatina*. Tesi de llicenciatura. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1980.
- V. ALSINA I KEITH, *Lluís Nicolau d'Olwer, humanista*. Tesi doctoral. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1985, 461 pàg. (n'hi ha un resum publicat: Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, 1987).
- V. ALSINA I KEITH, «Lluís Nicolau d'Olwer i les traduccions de la Fundació Bernat Metge». *Els marges* [Barcelona], 62, 1998, pàg. 89-105.
- L. BADIA, «Sobre l'Edat Mitjana, el Renaixement, l'humanisme i la fascinació ideològica de les etiquetes». *Revista de Catalunya* [Barcelona], 8, 1987, pàg. 143-155.
- J. BATALLA, «Nota del curador de l'edició», a: L. NICOLAU D'OLWER, *Pere Abelard. Un humanista del segle XII*, pàg. 13-16.
- J. P. BEQUETTE, *A Companion to Medieval Christian Humanism*. Leiden-Boston: Brill, 2016.
- J. E. BROWER; K. GUILFOY, *The Cambridge companion to Abelard*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- J. BURCKHARDT, *Die Cultur der Renaissance in Italien. Ein Versuch*. Basilea: Scheweighauser, 1860. N'hi ha traducció al castellà: *La cultura del Renacimiento en Italia*. Barcelona: Ediciones Zeus, 1968.
- M.-D. CHENU, «Abélard, le premier homme moderne». *Esprit et vie*, desembre de 1951, p. 391-408. [En castellà: M.-D. CHENU, *La fe en la inteligencia*. Barcelona: Estela, 1966, pàg. 133-146].
- M. T. CLANCHY, *Abelard: A Medieval Life*. Oxford: Blackwell, 1997.
- A. CUITO, «Lluís Nicolau d'Olwer, un record». *L'avenç* [Barcelona], 427, 2016, pàg. 10-12.
- DD.AA., «En la mort de Lluís Nicolau d'Olwer». *Pont blau* [Ciutat de Mèxic], 109, 1962, pàg. 2-7.
- DD.AA., «Reflexions sobre Lluís Nicolau d'Olwer». *Pont blau* [Ciutat de Mèxic], 111, 1962, pàg. 73-79.
- D. VAN DEN EYNDE, «Les écrits perdus d'Abelard». *Antonianum* [Roma], 37, 1962, pàg. 469-473.
- L.-A. DYER, «Veiled Platonic Triads in Abelard's *Theologia Summi Boni*», a: B. HELLEMANS (ed.), *Rethinking Abelard*, pàg. 119-152.
- S. GERSH; B. ROEST (eds.), *Medieval and Renaissance Humanism*. Leiden-Boston: Brill, 2003.
- É. GILSON, *Héloïse et Abelard*. París: J. Vrin, ³1984.
- É. GILSON, «Humanisme medieval et Renaissance». *Revue trimestrelle canadienne*, 16/61, 1930, pàg. 1-17; *Les idées et les lettres*. París: Vrin, ²1955, pàg. 171-196.

- M. GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, «Medioevo y Renacimiento, ¿ruptura o continuidad? (El marco historiográfico de una polémica)». *Revista española de filosofía medieval* [Saragossa-Còrdova], 1 (1994), pàg. 9-26.
- Ch. H. KASKINS, *The Renaissance of the Twelfth Century*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1927. N'hi ha traducció al castellà: *El Renacimiento del siglo XII*. Barcelona: Ático de libros, 2013.
- B. HAURÉAU, «Le poème adressé par Abélard à son fils Astralabe», a: *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale et autres bibliothèques*, 34/2. París: Imprimerie Nationale, 1895, pàg. 153-187.
- B. HELLEMANS (ed.), *Rethinking Abelard: A collection of critical essays*. Leiden: Brill, 2014.
- J. HUIZINGA, *The Waning of the Middle Ages*. Londres: Pinguin Books, 1924. L'original neerlandès *Herfstij der Middeleeuwen* és de l'any 1919. N'hi ha traducció al castellà: *El otoño de la Edad Media*. Madrid: Alianza Editorial, 1978.
- J. JOLIVET, *La Théologie d'Abélard*. París: Cerf, 1997.
- D. KAISER, «Peter Abelard's Theology of Atonement: A Multifaceted Approach and reevaluation». *Journal of the Adventist Theological Society* [Berrien Springs, MI], 26/1, 2015, pàg. 3-28.
- «La Commission Léonine: philologie et histoire au service de la pensée». *Revue des sciences philosophiques et théologiques* [París], 89/1, 2005, pàg. 5-110.
- J. LAGUNA, «Tras los pasos de Abelard en el epistolario entre Rafael Tasis y Lluís Nicolau d'Olwer», a: *Las literaturas del exilio republicano de 1939. Actas del II Congreso Internacional (Bellaterra, 1999)*, 1. Edición de M. Aznar. Sant Cugat del Vallès: Associació d'Idees-GEXEL, 2000, pàg. 361-370.
- C. LUNA, «L'édition léonine de saint Thomas d'Aquin. Vers une méthode de critique textuelle et d'ecdotique». *Revue des sciences philosophiques et théologiques* [París], 89/1, 2005, pàg. 31-110.
- D. E. LUSCOMBE, «Introduction», a: *The Letter Collection of Peter Abelard and Heloise*. Edited by D. E. Luscombe, translated by B. Radice. Oxford: Clarendon Press, 2013, pàg. XVII-CXXXV.
- G. G. WALSH, *Medieval Humanism*. Nova York: The Macmillan Company, 1942.
- J. MARENBO, *The Philosophy of Peter Abelard*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- J. MARAGALL, *Cant Espiritual*. Barcelona: Edicions La Magrana, 1998.
- J. MARITAIN, «L'Humanisme de saint Thomas d'Aquin». *Mediaeval Studies*, 3 (1941), pàg. 174-184.
- J. MARTÍNEZ PORCELL, «Introduction». *Comprendre* [Barcelona], 4 (2002), pàg. 169-191.
- J. MENSA I VALLS, «Lluís Nicolau d'Olwer, estudiós de Pere Abelard». *L'avenç* [Barcelona], 427, 2016, pàg. 6-9.
- C. J. MEWS, *Abelard and Heloise*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- C. J. MEWS, *Abelard and his Legacy*. Aldershot: Ashgate, 2001.
- C. J. MEWS, «On Dating the Works of Peter Abelard». *Archives d'Histoire Doctrinale et Littéraire du Moyen Âge* [París], 60, 1985, pàg. 73-134.
- J. MEWS, «Peter Abelard's *Theologia Christiana* and *Theologia scholarium* re-examined», a: *Abelard and his Legacy*, pàg. 109-158.
- C. MIRALLES I SOLÀ; M. MUNDÓ I MARCET, *Lluís Nicolau d'Olwer. Semblança biogràfica*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2000.
- L. MOONAN, «Abelard's Use of the *Timaeus*». *Archives d'Histoire Doctrinale et Littéraire du Moyen Âge* [París], 56 (1989), pàg. 7-90.
- J. M. MUÑOZ PUJOL, *Lluís Nicolau d'Olwer, un àcid gentilhome*. Barcelona: Edicions 62, 2007.
- J. NORDSTRÖM, *Moyen Âge et Renaissance*. París: Stock, 1933.
- J. PLA, *Obra completa*, XVII. *Retrats de passaport*. Barcelona: Destino, 1970.
- PLATÓ, *Timeu*, 36b-c. Barcelona: Fundació Bernat Metge, 2000, pàg. 78.
- P. RENUCCI, *L'aventure de l'Humanisme européen au Moyen-Âge (IVe-XIVe siècle)*. París: Société d'édition Les Belles Lettres, 1953.

- C. SCHROCK, «The Proportion of his Purpose: Peter Abelard's *Historia Calamitatum* as a Sacred History». *Archives d'Histoire Doctrinale et Littéraire du Moyen Âge* [Paris], 77, 2010, pàg. 29-46.
- R. SOLER I MÒDENA; E. MIRET I RASPALL, *Bibliografia de Lluís Nicolau d'Olwer*. Pròleg de V. Alsina i Keith. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1995.
- M. VILÀ I BAYERRI, *Lluís Nicolau d'Olwer, medievalista (1904-1938)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2009.
- E. VILANOVA, «Abelard», a: *Història del pensament cristià. Quaranta figures*. Edició de Pere Lluís Font. Barcelona: Proa, 2002, pàg. 291-314.

Jaume MENSA i VALLS
Universitat Autònoma de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans
jaume.mensa@uab.cat

Article rebut: 19 d'abril de 2017. Article acceptat: 5 de febrer de 2018

